

बी.एड छात्र शिक्षकांमधील जीवनकौशल्यांचा अभ्यास.

शुभांगी एस. कुन्हाडे, Ph. D.

अध्यापक महाविद्यालय अरण्येश्वर, पुणे-९

Scholarly Research Journal's is licensed Based on a work at www.srjis.com

- **प्रस्तावना** -सर्वांगीण विकास म्हणजेच विकसित व्यक्तीमत्त्व विकास. हा विकास विविध घटकांद्वारे सतत होत असतो.त्यामध्ये अद्ययावत ज्ञान,विज्ञान,क्रीडा,कौशल्ये यांचा समावेश होतो.२१ वे शतक हे माहिती तंत्रज्ञानाचे आणि स्पर्धेचे आहे.जीवन जगण्यासाठी लागणारी विविध कौशल्ये शिक्षणातून पर्यायाने शिक्षकाकडून प्राप्त व्हावीत ही खरी अपेक्षा आहे.बदलती सामाजिक मूल्ये,धकाधकीचे संघर्षमय वातावरण,विभक्त कुटुंब पद्धती तसेच पालकांच्या वाढत्या अपेक्षेचे ओझे या सर्व बाबींमुळे न्यूनगंड,भोती,चिंता,नैराश्य येते.परिणामी त्यांच्यामध्ये वाढत जाणारी हिंसक प्रवृत्ती,व्यसनाधिनता,नकारात्मक विचार , आत्मविश्वासाचा अभाव याबाबतीत सर्वत्र चिंता व्यक्त केली जात.आहे.या सर्व गोष्टी टाळण्यासाठी विद्यार्थ्यांना जीवनकौशल्यांचे शिक्षण देणे गरजेचे आहे.याच दृष्टीकोनातून जीवनकाशल्य शिक्षणात शिक्षकाची भूमिका महत्त्वाची आहे.म्हणून संशोधकाने प्रस्तुत संशोधनासाठी सदर विषयाची निवड केली आहे.
- **जीवनकौशल्ये शिक्षण संकल्पना** - जागतिक आरोग्य संघटनेनुसार(१९९७)जीवनकौशल्यांची व्याख्या पुढीलप्रमाणे-

"Life skills are living skills or abilities for adaptive and positive behaviour That enables individuals to deal effectively with demands and challenges of everyday life."

वरील व्याख्येनुसार “ जीवनकौशल्ये म्हणजे व्यक्तीची दैनंदिन जीवनातील समस्यांना किंवा आव्हानांना परिणामकारक पद्धतीने सामोरे जाण्यासाठी आवश्यक असणारी सकारात्मक आणि स्वीकारात्मक क्षमता होय. राष्ट्रीय शिक्षण आयोगामध्ये संगितले आहे की मुलांना कसे शिकवावे तसेच शिक्षणाचे मूल्यमापन कसे करावे. याविषयी ‘राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखड्यात’काही मार्गदर्शक तत्त्वे सांगितलेली आहेत.शिक्षणाचा

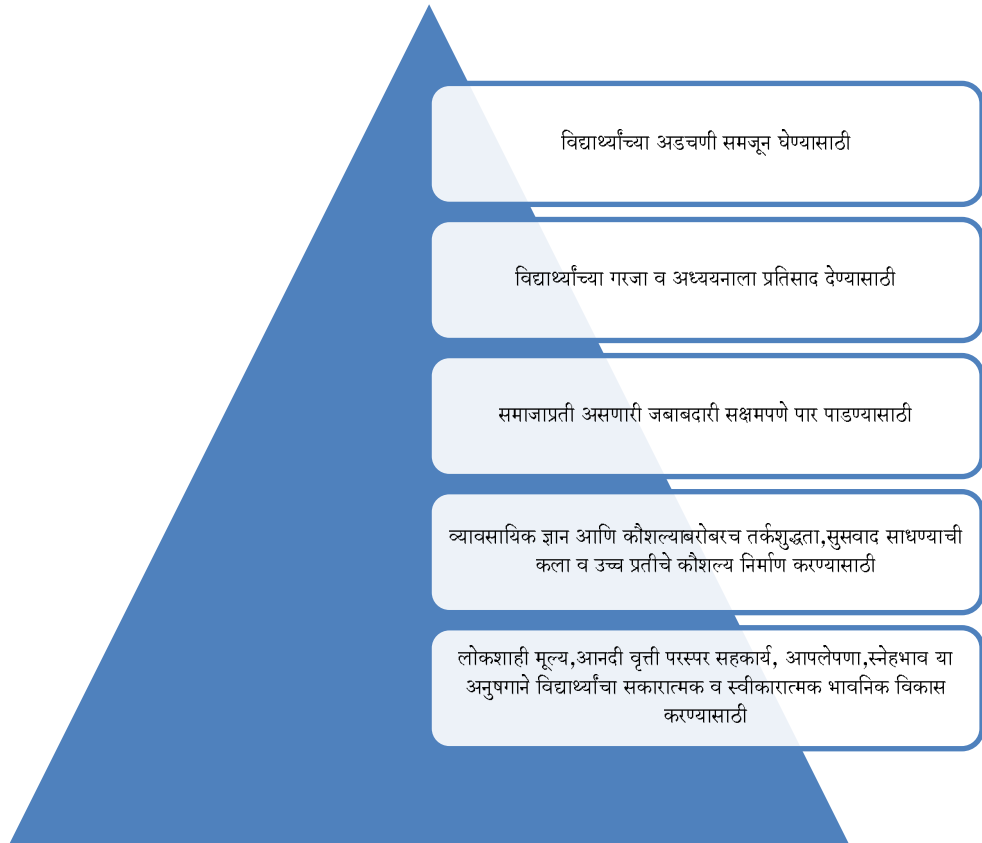
हक्क कायद्यामध्ये या जीवनकौशल्ये शिक्षणाचा उल्लेख केला आहे.व्यक्तीमध्ये असलेल्या शारीरिक,मानसिक,बौद्धिक व आत्मिक अशा सर्वोत्कृष्ट क्षमतांचा संपूर्ण विकास म्हणजेच व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास होय.जीवनकौशल्ये दैनंदिन जीवनातील आव्हाने पेलताना स्वतः इतर व्यक्ती आणि पर्यावरणाशी संतुलित व्यवहार करण्याचे सामर्थ्य या शिक्षणाने प्राप्त होते.या जीवनकौशल्यांच्या आधारे व्यक्ती अनेक कौशल्ये प्राप्त करून आपल्या जगण्यात सुसंगती आणू शकते.विद्यार्थ्यांनी अभ्यासाव्यतिरिक्त इतर अनेक उपक्रमात भाग घेतला पाहिजे.सहकार्य वृत्तीने काम करणे,वैयक्तिक व सामाजिक विषयांवर जबाबदारीने योग्य निर्णय घेणे.विधायकपणे कुटुंब व समाजाला योगदान देणे,विभिन्न प्रकारच्या समाजाबरोबर परिणामकारकपणे सकारात्मक पद्धतीने आंतरप्रक्रियेत सहभागी होता येणे आणि आणि उत्पादक कार्यकुशल नागरिक निर्माण होण्यासाठी जीवनकौशल्ये व्यक्तीला सक्षम बनवितात.

➤ **जागतिक आरोग्य संघटनेमध्ये सांगितलेली दहा जीवनकौशल्ये-**

- १) **स्व जाणीव** - स्वतःला पूर्णपणे ओळखणे म्हणजेच स्वतःची बलस्थाने,मर्यादा,इच्छा,आवडो-निवडी,उणिवा इ.विषयी स्पष्ट जाणीव असणे. वेगळ्या शब्दांत सांगावयाचे झाले तर स्वतःला ओळखणे,जाणून घेणे म्हणजे 'स्व' ची जाणीव होय.
- २) **समानानुभूती** - एखादी व्यक्ती,ती आपणाशी निगडीत असो अथवा नसो तिच्या ठिकाणी आपण आहोत असे समजून तिच्या सुखदुःखाशी समरस होऊन तिला जाणून घेणे म्हणजे समानानुभूती होय.
- ३) **समस्या निराकरण** - जेव्हा आपल्यासमोर समस्या येतात तेव्हा उपलब्ध असणाऱ्या उपायांपैकी योग्य उपाय निवडणे, कृती करणे. संपूर्ण समस्या सोडविण्याची सकारात्मक यश प्राप्त करण्यासाठी समर्थ बनविण्याची प्रक्रिया म्हणजे समस्या निराकरण कौशल्य होय.
- ४) **निर्णयक्षमता** - समस्येतून बाहेर पडण्यासाठी अनेक पर्यायांचा विचार करून समस्येचे पूर्णपणे निराकरण करण्यासाठी योग्य त्या पर्यायाची निवड करता येणे म्हणजे निर्णय क्षमता कौशल्य होय.
- ५) **परिणामकारक संप्रेषण** - स्वतःच्या विचारांची शाब्दिक पद्धतीने प्रभावीपणे अभिव्यक्ती करता येणे म्हणजेच परिणामकारक संप्रेषण होय.

- ६) **व्यक्ती-व्यक्तींमधील सहसंबंध** - दैनंदिन जीवनामध्ये ज्यांच्याशी नेहमी आपले संबंध असतात ते सर्वार्थाने निकोप ठेवण्याचे प्रयत्न म्हणजेच व्यक्ती-व्यक्तींमधील संबंधांचे कौशल्य होय.
- ७) **सर्जनशील विचार** - रूढ पद्धतीपेक्षा वेगळ्या रीतीने एखाद्या समस्येचा अथवा स्थितीचा विचार करण्यास प्रवृत्त होणे म्हणजे सर्जनशील विचार कौशल्य होय.
- ८) **चिकीत्सक विचार** - माहितीचे किंवा अनुभवाचे स्वतःच्या क्षमतेनुसार वस्तूनिष्ठ स्वरूपात सूक्ष्मपणे विश्लेषण आणि परीक्षण करण्याची क्षमता म्हणजे चिकित्सक विचार कौशल्य होय.
- ९) **भावनांचे समायोजन** - स्वतःच्या वर्तनावर होणार परिणाम लक्षात घेऊन आवश्यकतेनुसार भावनांचे नियंत्रण किंवा व्यवस्थापन करणे म्हणजे भावनांचे समायोजन कौशल्य होय.
- १०) **ताणतणावांचे समायोजन** - ताणतणावाच्या कारणांचा शोध घेणे, तसेच ताणतणावांचा शारीरिक व मानसिक आरोग्यावर होणारा परिणाम लक्षात घेऊन त्यांचे व्यवस्थापन करणे म्हणजे ताणतणावांचे समायोजन कौशल्य होय.

➤ **राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा २००५ नुसार शिक्षकांसाठी जीवनकौशल्यांचे महत्त्व -**

➤ **संशोधनाची गरज व महत्त्व** - सद्यस्थितीत वाढत्या खाजगी बी.एड महाविद्यालयांची संख्या लक्षात घेता तेथून बी.एड प्रशिक्षण घेऊन बाहेर पडणाऱ्या शिक्षकांच्या गुणवत्तेत फारकत दिसून येते. विद्यार्थ्यांना प्रात्यक्षिक स्वरूपात योग्य प्रशिक्षण व ज्ञान न मिळाल्याने ते जेव्हा प्रत्यक्ष शिक्षण क्षेत्रात शिक्षक म्हणून काम करण्यास सुरुवात करतात त्यावेळेस समाजाच्या गरजा व अपेक्षा ते पूर्ण करू शकत नाहीत. (डहरीर, २००६). जेव्हा ते शाळेत शिक्षक म्हणून कार्यरत होतात तेव्हा त्यांना अनेक समस्यांना सामोरे लागत आहे. शिक्षकाची विविधांगी भूमिका पार पाडत असताना शिक्षकांमध्ये सर्जनशील व चिकीत्सक विचार कौशल्याचा अभाव दिसून येत असल्याने ते विद्यार्थ्यांमध्ये सर्जनशील व चिकीत्सक विचार कौशल्य निर्माण करू शकत नाहीत. (रिशिश्र २०१०). सद्यस्थितीतील शिक्षक वर्गात प्रामुख्याने केवळ शाब्दिक संभाषणाचा वापर करीत असताना दिसून येतात. त्यामुळे साहजिकच अशाब्दिक संभाषणाच्या अभावामुळे अशा शिक्षकांना वर्ग व्यवस्थापनामध्ये विविध अडचणींना तोंड द्यावे लागते. (अर्हीक्षर २००९). संदर्भ संशोधनाच्या आढाव्यानुसार किशोरवयीन विद्यार्थ्यांचे आरोग्य तसेच शालेय स्तरावरही सदर विषयाबाबतीत विविध संशोधन अभ्यास झालेला आहे. त्या तुलनेत विद्यार्थ्यांमध्ये विविध क्षमता व जीवनकौशल्ये रूजविणाऱ्या शिक्षकांच्या संदर्भात कमी प्रमाणात संशोधन अभ्यास झालेले दिसून येतात. त्यामुळे संशोधकास बी.एड छात्रशिक्षकांमधील जीवनकौशल्यांचा अभ्यास करणे गरजेचे वाटते.

➤ **समस्याविधान** - बी.एड छात्रशिक्षकांमधील जीवनकौशल्यांचा अभ्यास करणे.

➤ **संकल्पनात्मक व्याख्या** -

जीवनकौशल्य- दैनंदिन जीवनातील किंवा आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी व्यक्तीने स्वतःच्या वर्तनामध्ये घडवून आणलेला स्वीकारात्मक व सकारात्मक बदल.

➤ **कार्यात्मक व्याख्या** -

१) बी.एड छात्रशिक्षक - पदवी किंवा पदव्युत्तर शिक्षणानंतर माध्यमिक शिक्षक प्रशिक्षण अभ्यासक्रमास प्रवेश घेतलेले अध्यापक महाविद्यालय अरण्येश्वर मधील विद्यार्थी.

२) जीवनकौशल्य - सदर संशोधनासाठी जागतिक आरोग्य संघटनेने सांगितलेली १० जीवनकौशल्ये.

➤ **संशोधनाची उद्दिष्ट-**

१) बी.एड छात्रशिक्षकांमधील जीवनकौशल्यांचा शोध घेऊन त्याचे विश्लेषण करण.

➤ **न्यादर्श-** प्रस्तुत संशोधनासाठी असंभाव्यतेवर आधारित प्रासंगिक नमुना निवड पद्धतीचा वापर केला आहे. अध्यापक महाविद्यालय अरण्येश्वर, पुणे ९ येथील ७२ विद्यार्थ्यांची निवड केली आहे.

➤ **संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा -**

व्याप्ती - सदर संशोधनाचे निष्कर्ष हे बी.एड महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांच्या जीवनकौशल्याशी संबंधित आहेत.

मर्यादा- सदर संशोधनाचे निष्कर्ष हे फक्त अध्यापक महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांपुरतेच मर्यादीत आहे. सदर संशोधन २०१८-१९ या शैक्षणिक वर्षापुरतेच मर्यादीत आहे.

➤ **संशोधनाची कार्यपद्धती -** प्रस्तुत संशोधनासाठी संशोधकाने संदर्भ साहित्याचा आढावा घेऊन प्रत्येक जीवनकौशल्यावर आधारित प्रत्येकी २ सकारात्मक व २ नकारात्मक विधाने अशी एकूण ४० विधानांची जीवनकौशल्य शोधिका तयार केली. संशोधकाने सदर जीवन कौशल्य शोधिका ४ तज्ज्ञ मार्गदर्शकांकडून तपासून घेतली. त्यानंतर तयार केलेली ही शोधिका ७२ छात्रशिक्षकांकडून गुगल फॉर्म च्या स्वरूपात ऑनलाईन भरून घेतली.

➤ **माहिती संकलनाची साधने -** प्रस्तुत संशोधनात माहिती संकलनासाठी जीवनकौशल्य शोधिका वापरली आहे.

➤ **संख्याशास्त्रीय साधने-** माहितीचे विश्लेषण करण्यासाठी टक्केवारी हे साधन वापरले आहे.

क्र	विधाने	नेहमी		बऱ्याचदा		कधीकधी		क्वचित		कधीच नाही	
		प्रति सादक	%	प्रति सादक	%	प्रति सादक	%	प्रति सादक	%	प्रति सादक	%
1	निर्णय घेताना मी इतरांची मदत घेते/घेतो.	2	3	10	14	41	57	17	24	2	3
2	ताण व्यवस्थापन करता आले नाही तर मला अस्वस्थ वाटते.	7	10	18	25	25	35	17	24	5	7
3	मी संप्रेषण करताना चेहऱ्यावरील हावभावाचा वापर करते/करतो.	32	44	22	31	17	24	1	1	0	0
4	घेतलेल्या निर्णयांच्या परिणामास सामोरे जाण्यास मी तयार असते/असतो.	59	82	13	18	0	0	0	0	0	0
5	माझ्या कल्पना इतरांपेक्षा वेगळ्या असतात	27	38	30	42	15	21	0	0	0	0

6	मला माझ्याबद्दल केलेली टीका आवडत नाही.	14	19	9	13	26	36	15	21	8	11
7	एखादे कार्य हाती घेतल्यावर मला नाविन्यपूर्ण कल्पना सुचतात.	33	46	29	40	9	13	1	1	0	0
8	माझ्या ध्येयाबद्दल मला स्पष्टता आहे.	57	79	9	13	6	8	0	0	0	0
9	जेव्हा कोणी अडचणीत असते तेव्हा मी त्यांच्या जागी स्वतःला समजते /समजतो.	47	65	20	28	4	6	0	0	1	1
10	मला समस्या निराकरणाचे कार्य अवघड वाटते.	7	10	4	6	29	40	17	24	15	21
11	माझे जीवन अडचणीने ग्रस्त आहे असे मला वाटते.	4	6	6	8	24	33	13	18	25	35
12	नाविन्यपूर्ण संकल्पना सुचण्यासाठी मला खूप वेळ लागतो	0	0	19	26	30	42	15	21	8	11
13	मी इतरांनी सांगितलेली माहिती लक्षपूर्वक	62	86	7	10	2	3	0	0	1	1

	ऐकते/ऐकतो.										
14	मला वाटते की मी कधीही आनंदी होऊ शकत नाही.	0	0	3	4	22	31	7	10	40	56
15	मला माझ्या कुटुंब व मित्रमैत्रिणीबरोबर वेळ घालविण्यास आवडतो .	60	83	9	13	2	3	0	0	1	1
16	जेव्हा मला समस्या येते तेव्हा मी माघार घेते/घेतो.	1	1	5	7	19	26	9	13	38	53
17	जेव्हा मी इतरांना मदत करते/करतो,तेव्हा मला समाधान मिळते .	63	88	9	13	0	0	0	0	0	0
18	मी समस्या सोडविताना समस्येच्या सर्व पैलूंचा विचार करते/करतो.	50	69	16	22	5	7	1	1	0	0
19	मी माझ्या बलस्थानांचा विचार करून कार्य स्वीकारते/स्वीका	44	61	21	29	3	4	4	6	0	0

	रतो.										
20	मला गटामध्ये काम करताना संकोच वाटतो.	1	1	4	6	22	31	8	11	37	51
21	समस्या सोडविताना माझा गोंधळ होतो.	1	1	8	11	27	38	14	19	22	31
22	मी माहिती समजून घेण्यासाठी मी त्या माहितीचा तर्कसंगत विचार करते/करतो.	51	71	14	19	4	6	1	1	2	3
23	जेव्हा जेव्हा मी कोणाला आनंदी पाहते/पाहतो, तेव्हा मी नाराज होते/होतो.	0	0	2	3	15	21	8	11	47	65
24	मला वाटते की मी व्यवस्थित संवाद साधू शकत नाही.	2	3	4	6	23	32	11	15	32	44
25	मला समस्या सोडवायला आवडतात.	53	74	14	19	4	6	1	1	0	0
26	मी अतिशय आत्मविश्वासाने निर्णय घेते/घेतो.	44	61	20	28	6	8	1	1	1	1
27	एखाद्या व्यक्तीला	9	13	9	13	15	21	15	21	24	33

	संकटात पाहून मी अस्वस्थ होत नाही.										
28	बोलण्यापूर्वी मी विचार करीत नाही.	5	7	0	0	26	36	15	21	26	36
29	मी आयुष्यातील सर्व भूमिकांचा आनंद घेते/घेतो.	54	75	16	22	2	3	0	0	0	0
30	मला माझ्या भावना व्यक्त करताना अवघड जाते.	6	8	14	19	18	25	15	21	19	26
31	माझ्या कल्पना मांडताना मी गोंधळते/गोंधळतो.	4	6	6	8	29	40	10	14	23	32
32	मी इतरांनी दिलेली माहिती कोणताही विचार न करता जशीच्या तशी स्विकारते/स्विकारतो.	3	4	10	14	18	25	15	21	26	36
33	एकमेकांची काळजी घेणे हे माझे , माझ्या कुटुंबियांची व मित्रपरिवाराची जबाबदारी आहे असे मला वाटते.	58	81	11	15	3	4	0	0	0	0

34	मी माझ्या भावना सहजतेने व्यक्त करते/करतो.	30	42	21	29	15	21	2	3	4	6
35	एकाच प्रकरचे काम करताना मला लवकर कंटाळा येतो.	5	7	21	29	22	31	17	24	7	10
36	कोणतीही कृती करताना मी प्रथम त्या कृतीच्या परिणामांचा विचार करते / करतो.	38	53	22	31	5	7	3	4	4	6
37	मी इतरांच्या भावना समजून घेत नाही.	3	4	3	4	18	25	16	22	32	44
38	दुसऱ्यांचे विचार मी पटकन स्वीकारत नाही.	6	8	14	19	24	33	18	25	10	14
39	मी परिस्थितीची शहानिशा करीत नाही.	5	7	2	3	22	31	13	18	30	42
40	मी ताणविरहित राहण्याचा प्रयत्न करते/करतो.	52	72	14	19	4	6	0	0	2	3

➤ निष्कर्ष-

वरील माहिती विश्लेषण तक्त्यानुसार बी.एड छात्राध्यापकांच्या जीवनकौशल्यांबाबत खालील निष्कर्ष दिसून आले.

जीवनकौशल्ये	निष्कर्ष
१.स्व जाणीव	बी.एड महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांना त्यांच्या ध्येयाबद्दल अधिक स्पष्टता आहे.तसेच अधिकाधिक विद्यार्थी त्यांच्या बलस्थानांचा विचार करून काम करतात.विद्यार्थ्यांना त्यांच्याबद्दल केलेली टीका आवडत नाही तसेच त्यांचे जीवन अडचणींनी ग्रस्त आहे असेही त्यांना वाटत नाही.म्हणजेच त्यांच्यात स्व जाणीव कौशल्य विकसित झाले आहे असे दिसून येते.
२.समस्या निराकरण	बी.एड महाविद्यालयातील विद्यार्थी कोणतीही समस्या सोडवित असताना त्याच्या विविध पैलूंचा विचार करतात.अधिकाधिक विद्यार्थ्यांना समस्या सोडवायलाही आवडतात परंतु या समस्या सोडविताना त्यांना कधी कधी जास्त अडचणींना सामोरे जावे लागते.मात्र त्या समस्येपासून ते कधीही माघार घेत नाहीत.
३.परिणामकारक संप्रेषण	परिणामकारक संप्रेषण होण्यासाठी विद्यार्थी इतरांनी सांगितलेली माहिती लक्षपूर्वक ऐकतात व चेहऱ्यावरील हावभावांचा वापरही करतात.परंतु विद्यार्थ्यांना व्यवस्थित संवाद साधण्यासाठी अडचणी येतात तसेच इतरांच्या भावना समजून घेतानाही त्रास होतो.म्हणजेच परिणामकारक संप्रेषण होण्यासाठी त्रुटी लक्षात घेऊन त्यासाठी कार्यक्रम घ्यावा असे दिसून येते.
४.सर्जनशील विचार	सर्जनशील विचार करत असताना वेगळा विचार करणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या कमी आहे.तसेच प्रत्येक कृतीच्या वेळेस नाविन्यपूर्ण संकल्पना कधीकधीच सूचतात व त्या सुचण्यासाठीही अधिक वेळ लागतो.कधीकधी एकाच प्रकारचे काम करताना कंटाळवाणे वाटते.
५.भावनांचे समायोजन	बी.एड महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांना इतरांना मदत करताना समाधान मिळते व ते त्यांच्या जीवनात आनंदी आहेत तसेच ते इतरांच्या भावनाही समजून घेतात परंतु बऱ्याच विद्यार्थ्यांना स्वतःच्या मनातील भावना सहजतेने व्यक्त करता येत नाही असे दिसून येते.
६.समानानुभूती	विद्यार्थी वेगवेगळ्या भूमिका पार पाडत असताना आनंदी असतात.तसेच एखाद्याची अडचण दूर करताना ते त्या जागी स्वतः आहोत असे मानून मदत करतात.इतरांना आनंदी पाहून दुःखी असणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या कमी आहे.इतर व्यक्तींना संकटात पाहून ते अस्वस्थ होतात याचाच अर्थ समानानुभूती हे कौशल्य चांगले विकसित झाले आहे असे दिसून येते.
७.निर्णयक्षमता	बी.एड विद्यार्थ्यांमध्ये घेतलेल्या निर्णयांच्या परिणामास सामोरे जाण्याची तयारी दिसून येते.व ते बऱ्याच कृतींचे निर्णय आत्मविश्वासाने घेतात.कधीकधी मात्र काही बाबतीत निर्णय घेताना त्यांना इतरांची मदत घ्यावी लागते.
८.व्यक्ती-व्यक्तीमधील सहसंबंध	कुटुंब व मित्रमैत्रिणींबरोबर वेळ घालविण्यास अधिकाधिक विद्यार्थ्यांना आवडते.तसेच कुटुंबातील व्यक्तींची काळजी घेणेही आवडते.गटात काम करायला निम्म्या विद्यार्थ्यांना आवडत नाही व बरेच विद्यार्थी बोलण्यापूर्वी विचार करीत नाही.म्हणजेच विद्यार्थ्यांमध्ये आंतर व्यक्ती संबंध विकसित करण्याची गरज वाटते.

१.चिकीत्सक विचार	बी.एड विद्यार्थी तर्कसंगत विचार व माहिती समजून घेण्यासाठी तयार असतात.तसेच कृतीच्या परिणामांचा विचार करणारे निम्ममे विद्यार्थी दिसून येतात.कधीकधी परिस्थितीची शहानिशा करणारे विद्यार्थी अधिक दिसून येतात.परंतु कोणत्याही प्रकारची माहिती विचार न करता स्वीकारत नाही.याचाच अर्थ चिकीत्सक विचारांबाबत विद्यार्थ्यांना प्रशिक्षण दिले गेले पाहिजे.
१०.ताणतणावांचे समायोजन	ताणविरहीत राहण्याचा नेहमी प्रयत्न करताना दिसतात.परंतु काही बाबतीत कधीकधी ताणाचे व्यवस्थापन करताना अस्वस्थ वाटतात.याबाबतीत ही विद्यार्थ्यांना ताणाचे व्यवस्थापन करण्याचे प्रशिक्षण द्यावे असे दिसून येते.

➤ **समारोप-** वरील अभ्यासावरून असे दिसून येते की स्व जाणीव, समानानुभूती या दोन जीवनकौशल्याचा विकास झालेला दिसून येतो परंतु समस्या निराकरण,परिणामकारक संप्रेषण,सर्जनशीलता,भावनांचे समायोजन,निर्णयक्षमता, आंतर व्यक्ती संबंध, आंतर व्यक्ती संबंध,चिकीत्सक विचार,ताण-तणावाचे व्यवस्थापन या जीवनकौशल्यांसाठी बी.एड छात्राध्यापकांवर विशिष्ट कार्यक्रम राबविणे गरजेचे आहे असे संशोधकास वाटते.

➤ **संदर्भसूची -**

जीवनकौशल्ये शिक्षण - शिक्षक मार्गदर्शिका, महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक व प्रशिक्षण परिषद, पुणे -३०.

UNESCO (2000). *The Dakar Framework for Action. Education for all: Meeting our collective commitments.* Retrieved from <http://unesdoc.unesco.org/images/0012/001211/121147e.pdf>

World Health Organisation (1999). *Partners in Life Skills Education: Conclusions from a United Nations Inter-Agency Meeting.* Retrieved from http://www.who.int/mental_health/media/en/30.pdf

World Health Organization. Division of Mental Health. (1994a). *Life skills education for children and adolescents in schools. Pt. 1, Introduction to life skills for psychosocial competence. Pt. 2, Guidelines to facilitate the development and implementation of life skills programmes, 2nd rev.* Geneva: World Health Organization. Retrieved from <http://www.who.int/iris/handle/10665/63552>

World Health Organization. Division of Mental Health. (1994b). *Life skills education for children and adolescents in schools. Pt.3, Training workshops for the development and implementation of life skills programmes, 1st rev.* Geneva : World Health Organization. Retrieved from <http://www.who.int/iris/handle/10665/59117>

World Health Organisation (1999). *Partners in Life Skills Education: Conclusions from a United Nations Inter-Agency Meeting.* Retrieved from http://www.who.int/mental_health/media/en/30.pdf